Opponensi vélemény

Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas" társadalomtörténete* című akadémiai doktori értekezéséről

Erős Vilmos disszertációja Szabó István társadalomtörténeti munkásságának értékelő bemutatása, értve ezalatt helytörténeti, népiségtörténeti és parasztságtörténeti munkáit, „az életmű nagyobb részét" (5.), amely a 20. század jelentős magyar történészi teljesítménye, és gazdaság- és társadalomtörténeti irányultságával, valamint a rokontudományok alkalmazásával párhuzamba állítható az *Annales* iskola törekvéseivel (378-379.).

Erős Vilmos témáját hatalmas mennyiségű korábbi vonatkozó publikációjára építve, imponáló anyagismerettel mutatja be – Szabó István tudományos közleményein túlmenően levelezésére és egyéb forrásokra is építve. A szerző szerénysége indokolatlan: ez nemcsak Szabó István társadalomtörténeti munkásságának bemutatása, hanem egy jelentős történész komplett életművének monografikus bemutatása, igen komoly tudományos munka eredménye. Véleményem szerint Erős Vilmos minden kétséget kizáróan megérdemli, hogy disszertációját a Magyar Tudományos Akadémia ne csak nyilvános vitára tűzze, hanem érte neki az MTA doktora fokozatot is adományozza.

A szerző néha nagy munkákból, néha kisebb eredményekből, néha kollégáival folytatott vitáiból rekonstruálja Szabó István történeti felfogását. A magam részéről különösen sikeresnek érzem azon törekvését, hogy publikált recenziókon és kéziratos lektori véleményeken keresztül ágyazza be Szabó István egyes műveit a kurrens szakmai diskurzusba, mert a kortárs vita sokszor kézirattári forrásokon nyugvó élénk bemutatása érdemben tesz hozzá a Szabó-művek bemutatását jelentő fő gondolatmenethez. Külön ki kell emelni azt, hogy Erős Vilmos komoly nemzetközi agrár- és parasztságtörténeti irodalmat tekintett át dolgozata elkészítéséhez, túl a vonatkozó magyar szakirodalmon, melyet nyilván jobban ismer, mint bárki a világon. A disszertáció jegyzetanyagában sok keresztutalás található, melyek jelentősen erősítik a gondolatmenet meggyőző erejét, a lineáris történetmesélést sűrűn szőtt szöveggé változtatva.

A munka felépítése szerencsés módon úgy kronologikus, hogy közben jórészt tematikus is tud lenni: egymást követik a Szabó István helytörténeti, népiségtörténeti és parasztságtörténeti munkásságát tárgyaló fejezetek, melyeket még egy további követ Szabó István utolsó évtizedéről, amely már kissé megbontja a korábban inkább tematikusnak tűnő elrendezést, a kronologikus elv érvényesítése felé billentve vissza a mérleg nyelvét. Itt a 19. századra vonatkozó kutatások mellett egyéb munkák is terítékre kerülnek a hatvanas évekből. (276.) – és ez a fejezet talán kissé szét is esik, minthogy Szabó Istvánnak mint szerkesztőnek a

középpontba állítása az általa szerkesztett köteteknek a tárgyalása folytán kimozdítja a fókuszból Szabó Istvánnak mint szerzőnek az alakját (295-316., 324-327.).

A disszertáció tehát a pályakezdő Szabó István dominánsan helytörténetinek minősített munkássága, majd a később kifejtett népiségtörténeti munkásság után a két fejezetben tárgyalja parasztságtörténeti munkásságát. A két parasztságtörténeti fejezet elvben nem kronologikus (Szabó István pályájának időrendjét tekintve), hanem az első a középkori, a második a kora újkori időszakot tárgyaló Szabó István-tanulmányokat vizsgálja (157.), szerencsés módon a negyedik fejezet mégis a harmincas évek végén és a negyvenes években írott munkákat tárgyalja (158.), jóllehet egy kitérővel (170.), az ötödik pedig a negyvenes és az ötvenes évek tudományos termését. (A Szabó István egyetemi előadásait tárgyaló alfejezet ide nem témája alapján illik, csak létrejöttének időszaka szerint.) A hatodik fejezet viszont ugyan a 19. századra vonatkozó kutatásokat is áttekinti (tulajdonképpen már 1948-tól), de végül tárgyania kell a művek témájától függetlenül Szabó István élete utolsó évtizedének teljes termését, azaz rögtön alkalmat teremt Erős Vilmosnak a pálya tanulságainak summázatára is. A ztáró hetedik fejezet Szabó István egy előadásának történetelméleti jellegű fejtegetéseihez kapcsolódva visszatér historiográfiai értékeléséhez, amellyel a dolgozat indul, és itt a szerző összegzi saját véleményét is monográfiájának középponti alakjáról.

A disszertáció kifejezetten érdekes olvasmány. Tulajdonképpen ennél nagyobb bókot nem is lehet mondani egy szöveggel kapcsolatban. De minthogy mégiscsak speciális szövegről van szó, ennél árnyaltabb értékelésre kell egy opponensnek törekednie. Nagy műről van tehát szó, melyben érthető módon sok a többé vagy kevésbé vitatható állítás, sőt akár a hiba is. Az elkövetkezőkben kifogásaimat veszem sorra a kisebbektől a valamivel súlyosabbak felé haladva, majd a végén visszatérek azon komoly eredményekre, melyekre ebben a disszertációban Erős Vilmos jutott.

Amint kinyitottam, a 496 oldal terjedelmű, de be nem kötött, csak sínnel összefogott disszertáció azonnal lapjaira esett szét. Bizonyos tekintetben ez nem csak a szó szoros értelmében igaz. A szöveg bekezdésekre való tagolása nem mindig átlátható logika mentén történik. Esetenként bekezdésekre esik így szét a disszertáció, amikor teljesen indokolatlanul leválasztott szövegrészek kerülnek új bekezdésbe (pl. 48., 183.). A dolgozat felépítése sem mindig egészen világos. Nem logikus hogy Für Lajost nem a tanítványok között tárgyalja a historiográfiai alfejezet, hanem külön (15.), és úgy tűnik, hogy a 2. fejezet tárgya „Szabó István a magyar történeti irodalomban”, és az ember nem érti, miért alkotja a fejezet többségét Szabó István helytörténeti munkásságának elemzése (2.1-2.6 alfejezet), de azután kiderül, hogy a 2. fejezetnek nincs saját címe, és a 2.0 része nem bevezető a második fejezethez, hanem egy

kellőképpen meg nem indokoltan ide helyezett alfejezet csupán. (Míg a többi fejezet esetében a 3.0, 4.0 stb. szerkezeti egység bevezető a megfelelő fejezethez, és ezek címe tulajdonképpen a 3., 4. stb. fejezet címének tekinthetők.) Mondhatnám, hogy a 2. fejezet esetében a bevezető funkcióját a 2.1 alfejezet látja el, ha nem lenne furcsa, hogy ezen alfejezetet mindössze egyetlen felvezető bekezdés alkotja. Semmi nem indokolja továbbá a 6.3. és 6.4 alfejezet különválasztását.

A disszertáció szövegét néhol értelemzavaró nyelvhelyességi hibák, elütések (6., 254.) tarkítják. (Van, ahol éppen a „nem" maradt ki a mondatból (17.).) Előfordulnak ismétlések (148.), helyesírási problémák (22.), például a vesszőhasználat vagy a toldalékolás kérdéseit (34.) vagy a tárgyas-tárgyatlan ragozást (39.) illetően, és nem ritka a pongyola fogalmazás sem (21., 22., 24, 42.). Néhol a disszertáció a magyar helyesírás szabályainak sajátos, egyéni verzióját érvényesíti.

Fel lehet emlegetni olyan kisebb problémákat, hogy Pesty Frigyes nevében nincs „h" (132.), Bocskai István nevét ma már általában nem y-nak írjuk (109.), Werbőczyét viszont igen (129.). Általában igaz az, hogy Szabó István szövegeinek gyakori idézése a 70-90 évvel ezelőtti nyelvhasználat formáit csempészi be a disszertációba. A „tót" népnevet történeti munkák már nemigen használják (115., 123.), 19. századi magyarországi „orosz nemzetiség"-ről szintén nem szokás beszélni (123.) „Bérbirtok" helyett (208.) jobb lenne „bérelt birtok"-ról beszélni, a román parasztfelkelés egyik vezetőjét Horia helyett Horeának (229.) nevezni. A Kovacsics József szerkesztette 1963-as kötet címe nem *Magyarország népessége* (371.), hanem *Magyarország történeti demográfiája*, ahogy ez a bibliográfiában és egyebütt a szövegben is szerepel. És hadd tegyek fel egy konkrét kérdést is a szerzőnek: mit ért „németországi háború" alatt (137.)?

A hivatkozási rendszer logikus, de nem olvasó-barát. A „szerző+évszám+oldalszám" rendszer érvényesítése alól a kötetben megjelent írások kapnak felmentést: ezek címe az olvasó nagy örömére megjelenik már a lábjegyzetekben is, nem úgy mint a könyveké vagy folyóiratokban közölt tanulmányoké, ugyanakkor egy-egy szerző valamely kötetben megjelent munkái a bibliográfiában csak igen kivételes esetekben kerül feltüntetésre a szerző neve alatt. A bibliográfia K betűjében felborul a betűrend (424-425.) Előfordul olyan is, hogy egy-egy idézet nem következő vissza. A bibliográfia egy helyen utal Szabó 2005-re, de a vonatkozó helyen csak 2005A és 2005B van. A különlegesen hosszú 515. lábjegyzet minden valószínűség szerint Szabó Istvánnak egy 1943. évi tanulmányának szövegéből vett hosszú idézetet állít párhuzamba *A magyarság életrajza* vonatkozó részével, de sem az egyik, sem a másik forráshelye nincs pontosan megadva. (Az 515. lábjegyzet végén Erős 2005A szerepel, amely a

bibliográfia szerint bevezető tanulmány Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz, és az oldalszám megjelölése is elmarad, a főszövegben pedig Szabó 1941C 76. oldalra történik hivatkozás, ilyen tétel azonban nincs a bibliográfiában, *A magyarság életrajza* a Szabó 1941B lenne (104., 105., 401., 413.).)

A disszertáció olvasójának többször jut eszébe az a mondás, hogy „Kevesebb több lett volna.” Erős Vilmos Szabó István „népi történetszemléletének ’nyomelemeiről’” beszél, pedig „nyomai”-ról elég volna (214., vö. 310.) „[F]ő ismérvét, vademecum-át” írja a szerző a 125. oldalon, de a *vademecum* útikönyvet, zsebkönyvet jelent. Szekfű „kismagyar-nagymagyar” fogalompáráról oxymoronként ír Erős Vilmos (67.), pedig ez egymásnak ellenmondó fogalmak szoros gondolati egységét jelenti, például azt, amikor egymással ellentétben van a jelző és a jelzett szó. Ilyenről itt nincs szó. Szabó István életművének elemzése „a Karl Popper által megjelölt értelemben” „falszifikációs próba” kíván lenni (7.), írja Erős Vilmos. Kockázatos kijelentésnek tűnik azt állítani, hogy valami valakinek soha sem jutott az eszébe, mégis azt kell mondanom, hogy kizárt, hogy Karl Poppernek eszébe jutott volna, hogy egy történész életművének elemzését egyáltalán összefüggésbe hozza a falszifikáció gondolatkörével. Ha ez a fogalom itt előkerül, akkor ez csak valamilyen sajátos „erősi” értelmezésben, és nem „a Karl Popper által megjelölt értelemben” történik.

Kevesebb több lett volna – más értelemben is. Például a szöveget több szinten is ismétlések jellemzik. Néha a lábjegyzetben és a főszövegben is leszögezi a szerző ugyanazt az álláspontot (42-43.) Általánosan alkalmazott eljárása továbbá Erős Vilmosnak az, hogy amikor összegez egy bizonyos nézetet vagy gondolatmenetet, akkor saját szövegét hosszú idézet követi ugyanezen tartalommal (28-29.). Ennek indokoltsága már általában véve is kérdéses, bizonyos esetekben pedig egészen nyilvánvalóan hiányzik (56-57., 60., 61., 62.). Nemcsak irritáló lehet, hogy a szerző kétszer mond el valamit olvasójának úgy, hogy a megfogalmazás különbségei gyakran minimálisak, hanem a szerző ezzel az eljárással időről időre felesleges problémákat is generál saját maga számára. Olykor ugyanis előfordul, hogy a szó szerinti idézetből az derül ki, hogy Erős Vilmos tartalmi kivonatában is Szabó István szavait olvashattuk már, csak éppen idézőjelek nélkül: egyszer a különbség csak annyi, hogy egy „is” beszúrásra került, egy „és”-t pedig „s”-re cserélt (75.), egy másik hasonló esetben pedig két igekötő került csupán beszúrásra (179., további példa: 319.).

Szintén csak a maga fejére hoz bajt a szerző akkor, amikor a saját összegzésében olvasható 32% a szó szerinti idézetben 31%-ként szerepel (76.), de az idézet más alkalommal is cáfolja az összegzést. Ugyanis Erős Vilmos szerint Szabó István azt állítja, hogy „népi és vallási határ Ugocsában pontosan egybeesett” a 16. században, míg Szabó István rögvest idézett

saját szövege (nyilván a 16. század második feléről) azt állítja, hogy „a református és keleti egyház határvonala pontosan a sík és hegyvidéki magyar és rutén-oláh eredetű helységek határvonalán húzható meg”, tehát a rutén-ruszin és román népcsoportokat ő nem tekinti egy népnek (90.), megállapítása népi és vallási határ egybeeséséről csak a magyarok tekintetében igaz, nem pedig általánosan (vö. 448. lj.). Végül az ismétlésnek van egy talán még kevésbé érthető módja, amikor ugyanazt előbb olvashatjuk Szabó István szavaival, majd később Erős Vilmos szövegének részeként, de a korábbival szinte tökéletesen megegyező megfogalmazásban (pl. 322., 323.).

A problémák tehát jórészt a szövegformálás – szakmai tekintetben talán mégsem elsődleges fontosságú – szintjén merülnek fel. De nem kizárólag. Ha már egyszer szétesett lapjaira a disszertáció, akkor az olvasó előtt a szokásosnál nagyobb lehetőségek nyílnak meg. Annak analógiájára, hogy a KRESZ definíciója szerint a lakott terület az, ami a „Lakott terület kezdete” és a „Lakott terület vége” táblák között elhelyezkedik, azt mondhatjuk, hogy Erős Vilmos akadémiai doktori disszertációja a kezdő fedlap és a záró fedlap között található – és az már az olvasón múlik, a szertehullott oldalak közül itt melyeket helyezi el.

Ami mindenképpen felmerül, az a Függelék esetleges elhagyásának lehetősége, ugyanis nagy kérdés, hogy a csatolt dokumentumok milyen mértékben alkotják a disszertáció integráns részét. Szerintem a döntő kérdés az, hogy ezek a szövegek elemzés tárgyát képezik-e. Nos, egyetlenegy esetben van kétszer egyoldalas bevezető a közölt három kapcsolódó forráshoz (Szabó Istvánnak Szántó Imre kandidátusi értekezéséről írt opponensi véleményéről és két kapcsolódó magánlevélről van szó), a Függelék többi darabjára nem épít semmit Erős Vilmos (469-470., 487-488). A magam részéről ezért helyesebbnek tartottam volna az utolsó három szöveg és a hozzájuk kapcsolt kétoldanyi saját szöveg beemelését a disszertáció főszövegébe, és a Függelék többi elemének elhagyását.

De a legjobb megoldás szerintem még csak nem is ezen forrásszövegek teljes egészében történő közlése lenne a főszövegben, mert elég lenne a ténylegesen elemzés tárgyát képező szövegrészeket közölni – már ha egyáltalán kell valamennyit. De a lényeg az, hogy épül-e elemzés a közölt szövegre. Ezért azt sem tartom jó ötletnek, hogy Erős Vilmos úgy publikál két levelet a disszertáció főszövegében teljes egészükben, három oldal terjedelemben (83-86.), illetve úgy illeszti egy rádióelőadás szövegét dolgozatába egyetlen bekezdésnyi bevezetés után (92-94.), hogy ezekhez elemzés nem társul. Az ötödik fejezetben is van egy egyoldalas kontextualizáló bevezető után egy nyolcoldalas forrásközlés, amelyet már semmiféle elemzés vagy következtetés nem követ (230-239.). A szövegek messze nem érdektelenek, de egy disszertációban alapos elemzésük feltétlenül szükséges volna, míg teljes terjedelemben történő

közlésük indokoltsága legalábbis kérdéses. Ezt az említett részt további hasonló forrásközlések követik minimális érdemi megjegyzésekkel, amelyek teljes egészében lábjegyzetekbe szorulnak (239-247.). Ugyanez a megoldás feltűnik a hatodik fejezetben is (pl. 349-354.).

Ennél sokkal jobb megoldásnak tűnik az, amikor (Szabó István egyetemi előadásainak bemutatásakor) a főszövegben Erős Vilmos saját szavaival ismerteti az előadásokat, és időnként lábjegyzetben (és két ponton a főszövegben is) hoz hosszú idézeteket (247-263.) Így több lehetősége nyílik érdemi megállapítások megtételére – mint például annak rögzítésére, hogy kifejezetten a keleti, tiszántúli vagy alföldi régióhoz köt Szabó István egyes rokonszenvvel bemutatott, a társadalmi haladáshoz vagy a nemzeti függetlenséghez kötődő jelenségeket (251., 258., és később még sok helyt, pl. 323.). Itt kiváló lehetőséget ad az értékelésre a összevetés a Léderer-Székely-Elekes-féle egyetemi tankönyv vonatkozó részleteivel is – Szabó István itt is szembeszáll a „második jobbágyság" teóriájával (256.).

Elsőre úgy tűnik, hogy szintén jobb megoldásra példa a hatodik fejezet hasonló szövegelemzése, ahol 11 oldalnyi forrásszöveget négyoldalnyi elemzés követ (279-290., 290-294.). Viszont ez az elemző rész árulkodó kérdéssel indul: „Miről van szó a fentiekben?", és azt látjuk, hogy ennek részeként is terjedelmes idézetek következnek, így joggal adódik a kérdés, hogy tényleg szükség volt-e a megelőzőkben levelek és lektori jelentések (ha nem is teljes terjedelmükben való, de 11 oldalt kitöltő) közlésére? Erős Vilmos ezen elemzőnek tűnő szövege végül is inkább a történet folytatása lesz, mint a közölt szövegekből bizonyos tanulságok kiemelése, saját gondolatok megfogalmazása. És az sem tűnik különösen produktív eljárásnak, amikor Erős Vilmos egyes tanulmányokból párhuzamos szövegeket hoz lábjegyzetben *A magyarság életrajzá*nak tárgyalásakor, elemző összevetés nélkül (125.).

Egyébiránt vendégszövegek teljes egészükben vagy szinte teljes egészükben való közlése a disszertáció előre haladtával egyre inkább jellemző lesz. (És itt nem a főhős könyveiből vagy tanulményaiból való bekezdésnyi vagy féloldalas szövegre gondolok, hanem teljes egészében vagy szinte teljes egészében közölt lektori jelentésekre vagy levelekre.) A Szabó Istvánt helytörténészként vizsgáló második fejezetben egy ilyen szöveg van fél oldal terjedelemben (ez kevesebb 1%-nál), a népiségtörténeti fejezetben három szöveg öt és fél oldal terjedelemben (6% felett), a két parasztságtörténeti fejezetben nyolc vendégszöveg van 24 oldalon (20% feletti terjedelemben), a hatodikban pedig 17 szöveg 19 oldalon (18%-nál magasabb aránnyal). Erős Vilmos láthatóan egyre inkább elmozdul a kézirattári forrásokra való támaszkodás felé, ami nyilvánvalóan színesíti és egyre érdekfeszítőbbé teszi szövegét. Ez ugyanakkor – úgy tűnik – azt is jelenti, hogy hagyja forrásait „önmagukért beszélni", ami szerintem téves út: saját elemzése a háttérbe szorul.

Ami tehát az első komolyabb kifogásom a disszertáció ellen, az az értelmezés elmaradása vagy háttérbe szorulása sok esetben. Sokszor szorulnak Erős Vilmos értékelő megjegyzései lábjegyzetbe, pedig munkája nem szövegkiadás, és éppen ezeket kellene koherens, értékelő elemzéssé szerveznie. Azt is látjuk, hogy *A magyarság életrajza* igen terjedelmes bemutatását (94-128.) nem követi elemzés, és azt csak időnkénti elemző megjegyzések kísérik. Ugyanakkor itt érdemi okfejtésnek tartom Szekfű és Szabó István koncepciójának összevetését a 18. századi migrációt illetően, amely indokolatlanul szorul lábjegyzetbe (114.). És annak is jelentősége van, hogy hol használja Szabó István a népiségtörténet azóta olyan kompromittálódott fogalmait, mint a *Volksboden* („néptalaj"), illetve hol alkalmaz – nyilván tudatos választás eredményeképpen – más fogalmakat (pl. „népterület" 99., 126.). Mindenesetre *A magyarság életrajza* összegző értékelésének elmaradása fájó hiányt jelent. Bár az olvasó egy darabig reménykedik abban, hogy erre a fejezet végi konklúziós alfejezetben fog – más értékelésekkel és értelmezésekkel együtt, koncentráltan – sor kerülni (141-155.). Ennek viszont árulkodó módon a címe: „Az értelmezéshez." És bár itt Erős Vilmos bevallottan nem törekszik teljességre: például a népi írókhoz, a népi gondolathoz való kapcsolódás tekintetében csak kiegészíteni akarja saját korábbi publikációit (142.), végül is az olvasó nagy örömére – elsősorban más értelmezésekhez, egyébb történettudományi álláspontokhoz képest – összefoglalja Szabó István pályájának ezen szakaszát (kevésbé idealizálva és mindenképpen meggyőző módon). Ebből az esetből az következne, hogy az összefoglaló értékelést kereső olvasónak érdemes lenne figyelmét az összegző alfejezetekre koncentrálnia. De ezzel az olvasási taktikával sem jár mindig sikerrel: a negyedik fejezet összegző alfejezete alig több négy oldalnál, és Erős Vilmos ismét saját – itt: még megírandó – tanulmányára utal (183.), illetve egy újabb előadásszöveget is bemutat (183-184.).

Nyilván nincs olyan mégoly terjedelmes disszertáció sem, legyen akár 496 oldal terjedelmű, melynek a bíráló – az önkényesség kisebb vagy nagyobb fokáról tanúbizonyságot téve – ne róhatna fel bizonyos hiányokat. Hadd szorítkozzam itt egy olyan esetre, mely kifejezetten „kihagyott ziccernek" tűnik. Ismételt módon történik utalás Szabó István történeti szemléletének külföldi forrásaira és párhuzamaira: például Huizingára (131.), a *Volkstumskunde*ra (153.), az *Annales*-ra (376.). Ezek a disszertáció mégsem tér ki – jóllehet a szerző ezzel nyilván érdemben tudta volna gazdagítani dolgozata érvelését. Mást sem kellett volna tennie, mint levennie a polcáról Erős Vilmosnak a *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története* című 2015-ben megjelent, nem kevesebb, mint 608 oldal terjedelmű, vagyis rendkívül terjedelmes és igen adatgazdag monográfiáját, és ebből idézni bizonyos releváns passzusokat.

Jóllehet korábban dicsérően idéztem Erős Vilmos dolgozatának tematikus voltát, hogy a szerző pályáját sikerül a helytörténet – népiségtörténet – parasztságtörténet tematikus elrendezés köré szerveznie, elgondolkodtató, hogy sem Mályusz, sem más kortársak (65.) nem a debreceni helytörténészt látták a pályája elején álló Szabó Istvánban, hanem a „nemzeti romantikus" eszmetörténészt. Innen nézve kérdéses, mennyire jogosult Szabó István pályája első szakaszát a helytörténettel jellemezni, e köré szervezve bemutatni azt – jóllehet Erős Vilmos komoly és méltánylandó ellenérveket sorakoztat fel a korai Szabó Istvánnak gazdaság- és társadalomtörténészként való jellemzése mellett (66.). Persze a tematikus elvet a szerző sokszor kénytelen feladni. Már a „helytörténeti" fejezetből kilóg az 1849-es kötet tárgyalása, illetve Erős Vilmos is elismeri, hogy Szabó István bizonyos későbbi településtörténeti vagy történeti demográfiai munkái a népiségtörténeti munkásság eredményei mellé lennének sorolhatók (73.). Ami parasztságtörténeti munkásságát illeti, ez már a harmincas évek második és a negyvenes évek első felében megkezdődött (156.), vagyis átfedés érvényesült a harmadik fejezetben tárgyalt népiségtörténeti korszak és a negyedik-ötödik fejezetben elemzett parasztságtörténeti munkásság vonatkozásában is.

Kifejezetten ellentmondásosnak érzem Erős Vilmos disszertációjában a népi gondolat által Szabó Istvánra gyakorolt hatás értékelését, és ezt tartom kritikai megjegyzéseim sorában a második fontosabb pontnak. A negyedik és az ötödik fejezet összegzése a népi ideológia hatását jelentősnek látja Szabó István parasztságtörténeti felfogásának kialakulásában (a Domanovszky-, a Mályusz-iskola és Hajnal István befolyása mellett), míg Erős Vilmos korábban e tekintetben inkább negatívan foglalt állást: „Szabó és a népi mozgalom párhuzamba hozása sem feltétlenül magától értetődő" (149., 185., 263.) Ennek kapcsán kérdésként merül fel az, hogy a parasztság mint „a magyarság létét tápláló népi forrás" vizsgálata mögött „a népi ideológiával való alapvető kongruencia" (187.) húzódik-e meg, vagy inkább Szabó István népiségtörténeti munkássága. Ez utóbbi feltételezés elfogadása talán egy ellentmondástól szabadítaná meg a disszertációt, de az utolsó fejezet zárásakor, vagyis a disszertáció végén már a népi gondolat egyenesen meghatározó voltát állítja Erős Vilmos (370-371., 377-378.).

Egy további erősen kérdéses pont, harmadik és utolsó jelentősebbnek érzett kritikai megjegyzésem a „porosz út" problematikájára vonatkozik. Erős Vilmos disszertációjának hatodik fejezetben a „porosz utas" agrárfejlődés ugyanolyan ellenségképpé formálódik, amilyen az ötödik fejezetben a „második jobbágyság" volt. De minthogy Szabó István maga is használta a „porosz út" kifejezést (306.), világos, hogy ez az ő számára volt nem kiemelten fontos intellektuális célpont, hanem csak Erős Vilmos narratívájában válik azzá, „kulcsmomentum"-má (302.), és pedig nem is annyira a hatodik fejezet elemzéseiben, mint

konklúziójában (374-375.). Az, hogy egy lektori véleményében Szabó István elutasította Szántó Imre koncepcióját a „lassú porosz utas fejlődés”-ről (374.), szerintem nem elégséges érv annak az állításnak az alátámasztására, hogy Szabó István szerint a magyar mezőgazdaság 19. századi fejlődése nem ehhez a modellhez állt volna a legközelebb. A tanyai gazdálkodás szabad voltának hangsúlyozása sem tűnik meggyőző ellenérvnek (375.), hiszen Szabó István nem írta azt, hogy ne a nagybirtok határozta volna meg a magyar agrárgazdaságot, és hogy a szabad farmergazdaság lett volna a 19. század második felében a domináns elem.

Kérdéses egyáltalán az is, mit értünk – vagy mit ért Erős Vilmos – „porosz út” alatt. Szerinte „Szabó a ’porosz út’ tézisét a 18-19. századi viszonyokra sem osztotta” (374.), márpedig „amerikai utas” és „porosz utas” agárfejlődésről Vlagyimir Iljics Lenin nyomán a kapitalizmus viszonyai között szokás inkább beszélni. (Vagyis én nem osztom Köbli József Erős Vilmos által idézett 1985. évi tanulmányának alapgondolatát, mely a majorsági gazdálkodás kora újkori létével vagy nemlétével kapcsolatban használja ezt a fogalmat.) Lenin eredeti elmélete kapitalista agrárfejlődési utakról szólt, és szerintem az is egyértelmű, hogy a „porosz utas” agrárfejlődés nem jelenti a magyar agrárgazdaság- és agrártársadalom kelet-európai fejlődését (375.). Így nem értek egyet azzal, hogy kronológiailag a „második jobbágyság” elméletének elutasítását a „porosz utas” fejlődés elutasítása folytatta volna Szabó Istvánnál (375.). Sem elméletileg nincs szó azonos természetű jelenségekről, sem Szabó István szövegeit tekintve nem lehet egyenlőségjelet tenni az általa explicite sokszor elutasított magyarországi *zweite Leibeigenschaft* elképzelés és a „porosz utas” agárfejlődés Szabó Istvánnál csak Erős Vilmos által vélelmezett hasonló ellenzése közé. Az első, elméleti tekintetben nyilván mondhatni, hogy Erős Vilmos értelmezése egyszerűen más, mint az enyém (és sok más mindenkié), de a második tekintetet, a Szabó István-szövegek vonatkozását döntőnek érzem: Szabó István nem hagyott olyan szövegeket maga után, amelyek alátámasztanák az ő nézetrendszerének ilyen irányú interpretációját – vagy legalábbis Erős Vilmos, aki nyilván a legjobban ismeri ezt a szövegkorpuszt – nem idéz egyetlen ilyen szöveget sem. A Függelékben azután a korábban hivatkozott Szabó István által Szántó Imre disszertációjáról írt opponensi vélemény teljes terjedelmében olvasható. Ebből kiderül, hogy a bírálat fő csapásiránya a majorsági gazdálkodás és a jobbágyság kisajátítása (473-474.), a „porosz út” kifejezés pedig nem is szerepel Szabó István ezen szövegében.

Mindezen fenntartások mellett Erős Vilmos megvalósítja disszertációja célkitűzését, megteszi a döntő lépést a bemutatástól az elemző értékelésig, és részletes, értelmező összépet ad Szabó István munkásságáról – különösen a hatodik rész elemző záró alfejezetében és a hetedik fejezetben. Ez az összkép világosan kerül kifejtésre, és markáns téziseket tartalmaz.

Erős Vilmos alapvető megállapításai akkor is meggyőzők, amikor azokat szokatlan élességgel fogalmazza meg kollégáival vitatkozva (pl. 152-154.). (Ez a harcos hangnem egyébként többször is megjelenik a disszertációban (pl. 169., 272.).) Olvasatomban Erős Vilmos nagydoktori dolgozatának legfontosabb tudományos eredményei a következők:

A disszertáció eredményének tekinthető annak bemutatása, hogy Ugocsa megyei kutatásából hogyan nőtt ki Szabó István átfogó történetpolitikai elképzelése a magyarságról mint népi nemzetről (142.), és hogy a *Volkstumskunde* fogalomkészlete, sőt antiszemitizmusa még akkor is visszaköszön Szabó István munkáiból, amikor szembefordult a német népiségtörténettel (145.), illetve – talán – „Szabó és a népi mozgalom párhuzamba hozása sem feltétlenül magától értetődő" (149.). Erős Vilmos meggyőzően helyezi el Szabó Istvánt Mályusz Elemérhez képest (hangsúlyozva szoros kapcsolatuk mellett álláspontjuk érdemi különbözőségét), illetve Szekfű Gyulához képest – kifejtve nemcsak szembenállását vele „nagymagyar" álláspontja és államnemzeti koncepciója miatt, hanem hangsúlyozva a nagyra becsülés kölcsönös gesztusait is (141., 146-8., 151-2.).

További eredménye a disszertációnak annak meggyőző prezentálása, hogy Szabó István a középkori magyar parasztság helyzetét (ha nem is töretlenül, de) emelkedőnek látta (162-7., 265-6.), illetve a kora újkori helyzetét a nyugat- és a kelet-európai között átmenetinek mutatta be (179., 271.), ahogy a nagybirtok is átmeneti típust képviselt felfogása szerint a *Grundherrschaft* és a *Gutsherrschaft* között (196., 268.), tehát ebben a tekintetben – ahogy általában is a magyar társadalom történetét illetően – „harmadik utas" felfogást vallott a második világháború után (185-6., 264., 369., 387-388.). Ez a magyar társadalom (parasztság és nemesség) történetét nem az osztályharc, hanem inkább a szokásszerűség (hajnali) fogalmában ragadta meg (273.) – és Erős Vilmos általában is hangsúlyozza Hajnal István hatását Szabó István történetszemléletére (389.).

Végül az egész életműből levonható az az egyértelmű megállapítás – és ezt nevezném a disszertáció harmadik legfontosabb eredményének –, hogy Szabó István különös figyelmet szentelt a parasztság felemelkedési esélyeinek, mindazon utaknak és módoknak, amelyek a szabad menetelű mivolttól és a hajdúszabadságtól a mezővárosi parasztpolgári léten és a szőlőbirtokláson keresztül a nemesítésig az autonómia növekedését jelenthették, és végül is jobbágyság és parasztság között bizonyos tekintetben átmeneti formákat hoztak létre, illetve az átjárás csatornáit képviselték – ezáltal lényegében integrálva a magyar társadalmat (373., 388.). Erős Vilmos meggyőzően igazolja, hogy e tekintetben Szabó István *Az úr és paraszt a magyar élet egységében* kötettől élete végéig koherens álláspontot vallott – és nemcsak e tekintetben:

Szabó István felfogása a magyar társadalom történetéről egész életében nagyon magas fokú koherenciát mutatott (369-371.).

Mindezen tudományos eredmények indokolják, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Erős Vilmosnak az MTA doktora cím elnyerése céljából benyújtott disszertációját nyilvános vitára tűzze ki. Ezen túlmenően javaslom, hogy érte neki a minősítési eljárás eredményeképpen végül adományozza oda ezt a tudományos fokozatot.

Piliscsaba, 2022. április 27.